

موسیقی

● علیرضا دباغ
کارشناس ارشد تحقیق در ارتباطات
مدیر گروه علمی و آموزشی صدا

سال ۱۳۸۶ با مدیران شبکه‌های مختلف صداوسیما در میان گذاشته بود.
بالتبع مسئله‌ای به این مهمی که دغدغه مدیران بلندپایه رسانه ملی است، می‌تواند یکی از مهم‌ترین چالش‌های پیش روی برنامه‌سازان این رسانه باشد.
این مقاله به شکلی کاربردی سعی در واکاوی این مسئله دارد، از این رو لازم است در ابتدا در تعریف موسیقی تأمل کرد.

تأملی بر تعریف موسیقی

از آن زمان که مردم یونان واژه mousike را از نام الهه اساطیری خود برای نامگذاری پدیده موسیقی وام گرفتند، چند هزار سال می‌گذرد و این نام چنان در گفتار جاگرفت که تاکنون در بیشتر زبان‌های دنیا با کمترین تفاوت از نظر هجایی یا تلفظ مورد استفاده قرار می‌گیرد.

موسیقی از جمله هنرهایی است که بیشترین چالش‌های دین و رسانه را در سال‌های اخیر بر خود متمرکز کرده است.
دامنه این چالش‌ها به حدی است که گاه بالاترین مقامات سازمان صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران مجبور به موضعگیری در این زمینه می‌شوند. شاید آخرین موارد را بتوان در سخنرانی مهندس ضرغامی در مراسم اختتامیه نهمین جشنواره بین‌المللی رادیو در خرداد ۱۳۸۷ در اصفهان یافت.
اگر چه ایشان به دلیل حضور مهمانان خارجی اجلاس جهانی رادیو در آن مراسم صحبت کامل‌تر در مورد موسیقی و حساسیت‌های پخش آن در رسانه ملی را به وقت دیگر و مجلسی دیگر موکول کردند، اما می‌توان حدس زد که این سخنان در دنباله تذکرات قبلی و درخواست‌های مکرر ایشان از مسئولان ارشد رسانه ملی در خصوص دقت در پخش و تبیین استراتژی‌های شبکه‌های رادیویی و تلویزیونی جمهوری اسلامی ایران در استفاده از موسیقی است که بارزترین آنها را در روزهای پایانی

کارتر هارمن در باره پیدایش موسیقی می‌نویسد: «هیچ کس نسبت به چگونگی موسیقی اولیه آگاهی کامل ندارد. در حقیقت حتی به درستی نمی‌دانیم ارکستر «باخ» در ده نسل پیش چگونه می‌نواخته است. ولی می‌توانیم کاملاً مطمئن باشیم که بشر اولیه ریتم (وزن آهنگ) را از حرکات بدنی و ملودی (نوی اصلی آهنگ) را از تغییرات اوج صدایش کشف کرده است. قرن‌ها بود در نظر یونانیان موسیقی بخشی از زندگی روزانه و ذکر خدا بود.» (هارمن، ۱۳۶۷: ۹)

این‌که لغت «موسیقی» از یونان به ایران آمد جای مناقشه نیست، اما این‌که علم موسیقی از اروپا به ایران آمده باشد محل تردید است.

دهخدا پس از آنکه موسیقی را در ردیف علوم قرار می‌دهد، به نقل از نفع‌الطیب (ج ۱: ۷۵۳) می‌نویسد: «موسیقی از ایران به عرب و از آنجا به زمان حکم‌بن‌هشام به توسط زرقون و عیون

علامه دهخدا در لغت‌نامه، واژگان لاتینی musica، فرانسوی musique انگلیسی music، آلمانی musik فارسی موسیقی و عربی موسیقی را از ریشه یونانی musa یکی از نه رب‌النوع اساطیری یونان - که حامیان هنرهای زیبا بودند - معرفی می‌نماید و در تعریف آن می‌نویسد: «موسیقی علم تألیف لحن، فن تألیف الحان و علمی است که بدان احوال نغمات و ازمنه آن توان دانست. به عبارت دیگر موسیقی دو فن است: فن اول که از آن ملایمت نغمات معلوم می‌شود فن‌الحان گویند و از فن دویم اوزان ازمنه معلوم گردد و آن را فن ایقاع خوانند. (دهخدا، ۱۳۷۳: ۲۱۷۹۵)

در دیکشنری وبستر در تعریف کلمه موسیقی می‌خوانیم: «موسیقی هنر سازمان‌دادن صداها در شکل‌ها و فرم‌های معنادار است که معمولاً واژگان اوج یا زیرویم صدا، توازن و ضرباهنگ را در برمی‌گیرد.»

به اندلس و از اندلس به دیگر قسمت‌های اروپا نقل شد.» (دهخدا، ۱۳۷۳، ج ۱۴: ۲۱۷۹۵)

شاید ضعف پژوهش‌های داخلی و چشم‌پوشی مورخان و پژوهشگران غربی در باب موسیقی ایرانی دلیل عمده یکه‌تازی-های غرب در تصرف امتیاز علمی این هنر به سود خود باشد. مهدی برکشلی در مجموعه سخنرانی‌های خود درباره اندیشه‌های علمی فارابی درباره موسیقی به این نکته اشاره می‌کند که در بین مستشرقین و موسیقی‌شناسان کمتر کسی راجع به موسیقی ایرانی تحقیق کرده است. (برکشلی، ۱۳۵۵: ۳۸)

مجید کیانی نیز در کتاب **چگونگی پژوهش در موسیقی ایران** می‌نویسد: «هر چند در دوران گذشته به ویژه بعد از اسلام، ایران در زمینه پژوهش موسیقی دارای آثار ارزشمند است و کتاب‌های بسیاری از نظر پژوهش موسیقی توسط موسیقیدانان نامی چون ابونصر فارابی، ابوعلی سینا، صفی‌الدین ارموی و عبدالقادر مراغی

این گفتار پیش از آنکه به موسیقی به مثابه یک هنر توجه شود، از این هنر به عنوان یکی از عناصر برنامه‌سازی در رادیو و تلویزیون یاد می‌شود و چالش‌های برنامه‌سازان رسانه ملی در استفاده از موسیقی مورد مذاقه قرار می‌گیرد. نباید از نظر دور داشت که پرداختن به این مبحث رسانه‌ای به دلیل منحصر به فرد بودن قوانین جمهوری اسلامی ایران در خصوص رادیو و تلویزیون نسبت به سایر کشورها در نوع خود بدیع به شمار می‌رود.

از سوی دیگر استناد به قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران و قوانین مجلس شورای اسلامی به دین مبین اسلام و مذهب تشیع و اختلاف دیدگاه‌های این مذهب با سایر مذاهب اسلامی در پاره‌ای از مسائل یا در اجرای احکام، حتی امکان قیاس این موضوع را با رسانه‌های منطقه و سایر کشورهای اسلامی فراهم نمی‌سازد.

موسیقی هنر

سازمان دادن صداها

در شکل‌ها و فرم‌های

معنادار است که

معمولاً واژگان اوج یا

زیربوم صدا، توازن و

ضرباهنگ را در

برمی‌گیرد

نبود نظر واحد و مشترک در نزد علما بر پیچیده‌تر شدن مسئله می‌افزاید. لذا سعی می‌شود با نگاهی خاص زاویه‌های مهم و کاربردی بحث در ابعاد مختلف به نحوی مطرح شود که دست-اندرکاران رسانه ملی را با چالش‌های پیش روی برنامه‌سازان در استفاده از موسیقی بیشتر آشنا کند.

سیاست‌های مدون رسانه ملی درباره موسیقی

در بخش دوم کتاب اهداف، محورها، اولویت‌ها و سیاست‌های تولید و تأمین و پخش برنامه در سال ۱۳۸۴، سیاست‌ها و ضوابط موسیقی در صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران در ۲۳ بند بیان گردیده که در هشت دسته زیر جا می‌گیرند (حیطه‌های کاربردی این سیاست‌ها به وسیله نگارنده این سطور در مقابل آنها درج شده است):

الف- مواردی که به فاخر بودن، زیبابودن و تناسب موسیقی

نوشته شده است، اما در دوره معاصر به ویژه در هشت دهه اخیر از زمانی که ما ایرانیان پژوهش خود را بر اساس روش‌های تحلیلی و انتقادی غربی آغاز کردیم به جای این که تحقیق و بررسی ما از لحاظ علمی و تطبیق با واقعیت جنبه بهتری به خود بگیرد، نتیجه دیگری نصیب ما شد و به استثنای چند اثر پژوهشی که توسط موسیقی‌شناسان چند دهه اخیر مانند علینقی وزیری، روح‌الله خالقی، حسینعلی ملاح، دکتر مهدی برکشلی، حسن مشحون، تقی بینش، دکتر محمدتقی مسعودیه، محمدرضا لطفی، داریوش طلایی و دکتر ساسان سینتا صورت گرفت، اغلب پژوهش‌ها نارسا و حتی غیرعلمی جلوه می‌کنند.» (کیانی، ۱۳۸۳: ۱۷)

مقاله حاضر در صدد بررسی تاریخ و ابعاد علمی، فنی و هنری آن نیست، چرا که از عهده نگارنده خارج است، اما آنچه در پی آنیم این است که اگر روزگاری اجرای زنده موسیقی خود یک رسانه به شمار می‌رفت، امروز این هنر از مهمترین عناصر ساخت برنامه‌های رسانه‌هایی نظیر رادیو و تلویزیون است. در

با موضوع برنامه اشاره می‌کند (موسیقی متن و فاصله - عمدتاً بی‌کلام)

ب- مواردی که به همخوانی موسیقی‌های رسانه ملی با فرهنگ، روحیات و عواطف ایرانی، انقلابی و اسلامی مربوط است (باکلام و بی‌کلام).

ج- مواردی که به ابتدال در مفاهیم دلالت دارد (باکلام)

د- مواردی که به ابتدال در نوع موسیقی می‌پردازد (باکلام و بی‌کلام)

ه- مواردی که به استفاده از موسیقی همراه با ادعیه و آیات قرآنی اشاره می‌کند (باکلام)

و- مواردی که به پدیدآوردنگان اثر موسیقایی مربوط می‌شود (باکلام و بی‌کلام)

ز- مواردی که به نمایش ادوات و آلات موسیقی مربوط است.

ح- مواردی که به محل تولید اثر یا محل استفاده قبلی آن دلالت می‌نماید. (باکلام و بی‌کلام)

همانگونه که مشخص است جز مورد شماره «ز» که مستقیماً به تلویزیون مربوط می‌شود، بقیه موارد، از جمله ضوابط مشترک استفاده از موسیقی در برنامه‌سازی رادیویی و تلویزیونی به شمار می‌رود. اما آنچه حائز اهمیت است و می‌تواند ما را به بحث اصلی وارد کند، مبهم‌بودن تعریف موسیقی در این دستورالعمل و نپرداختن به جایگاه «غنا» در ضوابط پخش صدا و سیماست. این در حالی است که بخش اعظمی از مباحث چالش‌برانگیز در خصوص پخش موسیقی در رسانه ملی پس از پیروزی انقلاب اسلامی به این مسئله مربوط می‌شود. به عنوان مثال، در بند هفتم (۷-۷-۱) از سیاست‌ها و ضوابط موسیقی صدا و سیما آمده است که: «استفاده از موسیقی‌هایی که مخاطب را به رقص و سبک-سری وامی‌دارد ممنوع است».

حال این سؤال مطرح می‌شود که منظور از موسیقی در اینجا، صدای حاصل از آلات موسیقی است یا کلام آهنگین بدون همراهی ادوات موسیقی را نیز شامل می‌شود؟

در بند دهم این سیاست‌ها می‌خوانیم: «پخش موسیقی همراه با همخوانی خانم‌ها (کر) در صورتی که صدای خانم‌ها غلبه داشته باشد مجاز نیست». آیا برنامه‌ساز می‌تواند با استناد به این بند، از همخوانی خانم‌ها در حالی که یک ملودی معمولی را بدون همراهی ادوات موسیقی زمزمه می‌کنند استفاده نماید؟ آیا اصالتاً منظور از موسیقی در این بند موسیقی سازی است یا آوازی؟ آیا فقط همخوانی خانم‌ها مجاز نیست یا تکخوانی آنها نیز غیرقابل پخش است؟ آیا آنچه باعث این ممنوعیت است ماهیت جنسی دارد یا منشأ حکم فقهی آن به مسئله «غنا» بازمی‌گردد؟

این سؤالات و سؤالاتی از این دست نشان می‌دهد که پیچیدگی بحث «غنا» و «موسیقی» در امر برنامه‌سازی صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران در این دستورالعمل‌ها به طور کامل تجلی نیافته است.

به عبارت ساده‌تر این سیاست‌ها و ضوابط آنقدر روشن و گویا نیست که بتواند از سوی برنامه‌ساز به عنوان فصل‌الخطاب استفاده از موسیقی در برنامه‌های مختلف رادیویی و تلویزیونی تلقی شود. این ابهام مسائل جدیدی را در برنامه‌سازی به وجود می‌آورد که باعث کاهش بازدهی و قدرت مانور برنامه‌سازان می‌شود. برای یافتن پاسخ این قبیل پرسش‌ها و بسط موضوع، ناگزیر به مطالعه خاستگاه فقهی مسئله موسیقی هستیم.

تأملی بر نظرات فقها در مورد موسیقی

موسیقی در کتب فقهی همواره نه به شکل مستقل بلکه در حاشیه بحث غنا مطرح بوده است. «غنا از جمله موضوعاتی است که فقهای مسلمان به صورت مستقل به آن پرداخته‌اند. همچنین بر این اساس که غنا از جمله افعال حرام بوده و کسب درآمد از فعل حرام، حرام است، آن را در مؤلفات فقهی عام خود به صورت غیرمستقل زیر عنوان «المکاسب‌الحرمه» به معنای «درآمدهای حرام» آورده‌اند، سپس از این نقطه به سراغ بحث درباره غنا به عنوان فعلی از افعال مکلف و نیز بحث از حکم شنیدن، یادگیری و آموزش آن، شرکت در مجالس غنا و نظایر آن رفته‌اند.» (الفضلی، ۱۳۸۵: ۱۸)

جهت تشخیص این مقوله به طور اجمال تعاریف دو واژه «موسیقی» و «غنا» را مورد مطالعه قرار می‌دهیم. در لغتنامه دهخدا از موسیقی به عنوان یک علم یاد شده و آن را صنعت «آهنگ‌ها» و «نغمات»، دانش «سازها» و «آوازاها» و علم الحان نیز معنا کرده است (دهخدا، ۱۳۷۳، ج ۱۳: ۱۹۲۵۷).

اما به طور کلی شاید بتوان تعاریف موجود در خصوص موسیقی را به سه دسته تقسیم نمود:

- تعاریفی که موسیقی را معادل غنا می‌دانند.

- تعاریفی که موسیقی را به معنای فن یا هنر خوانندگی و نوازندگی می‌دانند.

- تعاریفی که موسیقی را به معنای آهنگ معرفی می‌کنند.

اما در مورد «غنا» با دو دسته از تعاریف مواجه هستیم: دسته اول تعاریفی که از معنای لغوی حاصل می‌شود و آن به معنای آواز خوش است که طرب انگیزد (دهخدا، ۱۳۷۷: ۱۶۸۱۹). در المعجم الوسیط نیز در تعریف لغوی غنا آمده است: «غنا با کسر و مد به معنای تطریب و ترنم با کلام موزون و غیر آن است، خواه همراه با آلات موسیقی باشد یا نه» (معرفت، ۱۳۸۵: ۱۱۸). دسته دیگر از تعاریف «غنا» تعاریف فقهی آن است.

شهید اول (شیخ شمس‌الدین محمدبن مکی عاملی شهید، ۷۸۶ ه.ق) در لمعه «غنا» را یکی از کارهای حرام برشمرده و شهید ثانی، شیخ زین‌الدین علی بن احمد، ۹۶۵ ه.ق) در شرح آن چنین آورده است. «غنا عبارت است از آوازی که مشتمل بر ترجیع مطرب باشد، یا در عرف مردم «غنا» نامیده شود اگر چه

مطرب نباشد، چه در شعر یا قرآن باشد و چه در غیر اینها» (نوری، ۱۳۸۵: ۳۶).

محقق سبزواری نیز «غنا» را کشیدن صدا همراه با ترجیع و طرب معرفی می‌نماید. وی طرب را بر اساس نظر «جوهری» نوعی خفت و سبکی معرفی می‌کند که در اثر غم یا شادی به انسان دست می‌دهد و ترجیع را چرخاندن صدا در گلو برمی‌شمرد که با تکرار الفاظ و صداهای همراه با آهنگ حاصل می‌شود. (مختاری و صادقی، ۱۳۷۷، ج ۲: ۱۶۴۳-۱۶۳۳)

مقام معظم رهبری نیز معتقد است: «غنا عبارت است از صدای انسان در صورتی که با ترجیع و طرب همراه بوده و مناسب مجالس لهو و گناه باشد که خواندن به این صورت و گوش دادن به آن حرام است. (حضرت آیت الله خامنه‌ای، ۲۴۹: ۱۳۸۵)

همانگونه که از تعاریف برمی‌آید، غنا مشتمل بر اصوات انسانی است، خواه با صدای آلات موسیقی همراه باشد، خواه نباشد. در میان فقها و متفکران اهل سنت نیز مانند علمای شیعه امامیه سه دیدگاه عمده در باب «موسیقی» و «غنا» وجود دارد: اول حرمت مطلق، دوم حلیت مطلق و سوم حلیت ذاتی و حرمت به اعتبار مقارنات. (جزیری، ج ۲: ۴۲)

مرحوم آیت‌الله معرفت (ره) در مقاله ارزشمند «کاوشی درباره غنا» به طور مفصل به بررسی نظرات علمای اسلام در خصوص حرمت یا حلیت ذاتی غنا و یا حرمت به دلیل آنکه سایر عناوین حرام بر آن صدق کند پرداخته و استدلال‌های شیخ مرتضی انصاری (ره) در رد نظرات فقهی عالمانی که معتقد به حرمت ذاتی غنا هستند را بیان نموده و در پایان، کاوش خود را به ماهیت کلام در غنا کشانده و می‌نویسد: «غنا کیفیتی صوتی است که قائم به ذات است، خواه تنها باشد یا همراه با نواختن آلات معمول موسیقی و دخالت دادن ماده (کلام) در صدق این مفهوم سابقه ندارد (معرفت، ۱۳۸۵: ۱۵۰). او فصل الخطاب این بحث را نظر حضرت امام خمینی (ره) می‌داند که فرمود: ماده کلام در صدق غنا نقشی ندارد و در حصول آن میان این که کلام باطل باشد یا حق یا قرآن یا رثای مظلومی باشد تفاوتی نیست. (همان: ۱۵۱)

قدر مسلم آن‌که تفکیک مقوله «موسیقی» و «غنا» در باب فقهی علی‌رغم مشابهتی است که در هر دو مقوله وجود دارد. به طور کلی آنچه درباره حکم موسیقی در فقه شیعه مهم است دو معیار کلی «اطراب» و «لهوی بودن» است. «اطراب ویژه غنا و آواز است اما لهوی بودن بین موسیقی‌سازی و موسیقی آوازی مشترک است و هر دو ممکن است لهوی باشند. (مشکوة، ۱۳۸۵: ۶)

از مجموع این مباحث می‌توان نتیجه گرفت که بحث حرمت موسیقی، هم در آهنگ برخاسته از آلات موسیقی و هم در کلام آهنگین خواننده - حتی اگر بدون همراهی آلات موسیقی باشد - صادق است. با وجود اهمیت این نکات و تفاوت این تعاریف باید اذعان کرد که تعریف موجود از موسیقی در فضای برنامه‌سازی رادیویی و تلویزیونی با تعاریف و مبانی فوق‌الذکر متفاوت است

و بیشتر با شناخت عامه مردم عادی درباره موسیقی همراه است. ناگفته پیداست این ناآگاهی از تفاوت‌های موسیقی و غنا و حدود حرمت آن از سوی متصدیان تولید برنامه‌های رادیویی و تلویزیونی برطرف‌کننده مسئولیت رسانه ملی از تأثیرات پخش موسیقی نیست و کارشناسان دینی و مذهبی موشکافانه به این نکات می‌نگرند و همین امر ریشه برخی از چالش‌های پیش روی برنامه‌سازان صدا و سیماست که در سه دسته قابل تقسیم می‌باشند.

چالش‌های پیش روی برنامه‌سازان رادیو و تلویزیون در زمینه موسیقی

الف - چالش‌های مشترک در برنامه‌سازی رادیویی و تلویزیونی

این چالش‌ها خود از سه منشأ اصلی نشئت می‌گیرند:

- منشأ مذهبی: بنا به نظر غالب مراجع عظام، آموزش و ترویج موسیقی در اسلام توصیه نشده و این امر با اهداف نظام جمهوری اسلامی ایران سازگاری ندارد. بنابراین آن دسته از برنامه‌های رادیویی یا تلویزیونی که به‌نوعی به آموزش موسیقی یا تشویق و ترغیب مخاطبان به فراگیری موسیقی یا آلات آن می‌پردازند، در بطن خود پتانسیل ایجاد چالش‌های مذهبی را دارا می‌باشند. از دیگر مصادیق مشترک این دسته می‌توان به پخش برخی از نوحه‌ها، مداحی‌ها، ادعیه و حتی مرثی‌های اهل بیت (ع) اشاره کرد که هر چند بدون همراهی آلات موسیقی به‌کار می‌روند، اما پخش آنها - به‌خصوص شیوه‌های جدید و رایج سال‌های اخیر - چالش‌های جدیدی را در پی داشته است.

- منشأ فرهنگی و اجتماعی: چهره‌سازی یا ستاره‌آفرینی یکی از پدیده‌های مخلوق رسانه‌های جمعی است که خواسته یا ناخواسته در صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران نیز اتفاق می‌افتد. اگر چه نوع چهره‌سازی صداوسیما از دست‌اندرکاران موسیقی اعم از آهنگسازان، خوانندگان، نوازندگان و... با عملکرد روزنامه‌ها و مجلات، خصوصاً نشریات جنجالی و گیشه‌پسند متفاوت است اما ایجاد جاذبه‌های کاذبی که در اثر معرفی این گروه در برنامه‌های رادیویی و تلویزیونی ایجاد می‌شود همواره انتقاد پژوهشگران و صاحب‌نظران حوزه ارتباطات و علوم اجتماعی را فراهم ساخته است.

همچنین تساهل و عدم نظارت کافی بر نوع و محتوای موسیقی در آگهی‌های بازرگانی صداوسیما که به دلیل اهمیت مالی و اقتصادی پخش اینگونه تبلیغات صورت می‌گیرد نیز از ابعاد فرهنگی، اجتماعی و حتی مذهبی، چالش‌هایی را پیش روی رسانه ملی قرار می‌دهد.

- منشأ حقوقی: اگر چه کشور ما هنوز رسماً به قانون کپی - رایت پیوسته نیست اما استفاده از قانون حمایت از حقوق مؤلفان و مصنفان در بخشی آثار موسیقی وارد شده و برنامه‌سازان رادیویی و تلویزیونی استفاده‌کننده از این آثار را به چالش کشانده است.

ب- چالش‌های پیش‌روی برنامه‌سازان تلویزیونی:

اگرچه تلویزیون به‌عنوان رسانه‌ای مبتنی بر تصویر شناخته می‌شود و موسیقی عمدتاً شنیداری است، اما برنامه‌سازان سیمای جمهوری اسلامی ایران با چالش‌های جدی در زمینه موسیقی مواجهند که عمده‌ترین آنها عبارتند از:

- **نمایش سازها:** مهم‌ترین مسئله پیش‌روی برنامه‌سازان تلویزیونی در این زمینه، به‌تصویرکشیدن سازها و آلات موسیقی است. در بند ۱۴ از سیاست‌ها و ضوابط موسیقی سازمان صداوسیما می‌خوانیم: «نمایش آلات و ادوات موسیقی از هر نوع (سنتی، محلی، پاپ، مقامی و...) به صورت مستقیم یا غیرمستقیم در برنامه‌های تلویزیونی ممنوع است» (بند ۱۴-۷-۱). با این حال به صورت جسته و گریخته شاهد نمایش سازها در برخی از مواقع در شبکه‌های مختلف هستیم. جالب اینجاست که گاهی در یک شبکه تلویزیونی در هنگام پخش اجرای یک ارکستر موسیقی، هر جا تصویر ساز در کادر دوربین قرار می‌گیرد،

شهادت‌های معصومین - برای نواختن ملودی‌های حزن‌انگیز مورد استفاده و نمایش قرار می‌گیرند و دف که در اعیاد و میلاد ائمه (ع) به‌کرات در تلویزیون به نمایش درآمده است در صورت استفاده در موارد دیگر، برنامه‌ساز مورد بازخواست قرار می‌گیرد. - **پخش موسیقی در برنامه‌های نمایشی یا مستند روتین:** از آنجایی که در زمان ساخت اغلب این برنامه‌ها زمان پخش در نظر گرفته نمی‌شود (به جز برنامه‌هایی که به مناسبت‌های مختلف ملی - مذهبی ساخته می‌شود) چنانچه این برنامه‌ها در دوره پخش روتین خود مصادف با وفات یا شهادت معصومین (ع) یا مناسبت‌های غم‌انگیز پیش‌بینی نشده ملی - مذهبی شوند، باید به‌وسیله برنامه‌ساز اصلاح گردند. از آنجایی که هیچ کشوری در جهان برنامه‌های تلویزیونی یا فیلم یا سریالی با ضوابط پخش در سیمای جمهوری اسلامی ایران تهیه نمی‌نماید، معدود آثار خارجی که از کانال‌های نظارتی جهت پخش از شبکه‌های مختلف سیما عبور می‌نمایند - اعم از کارتون، فیلم سینمایی و سریال و... - چنانچه دارای موسیقی ناهمگون با ضوابط پیش -

آنچه درباره حکم موسیقی در فقه شیعه مهم است دو معیار کلی «اطراب» و «لهوی بودن» است. «اطراب ویژه غنا و آواز است اما لهوی بودن بین موسیقی‌سازی و موسیقی آوازی مشترک است و هر دو ممکن است لهوی باشند.

گفته باشند نباید مورد استفاده برنامه‌سازان تلویزیون قرار گیرند، و مگر آنکه اصلاح لازم به‌وسیله ایشان یا واحدهای نظارتی و پخش بر روی آن صورت گرفته باشد.

از این رو شاهدیم که در برخی از موارد موسیقی آرم یک کارتون خارجی جای خود را به یک ملودی ایرانی می‌دهد و یا در تناسب‌های مذهبی تمامی موسیقی متن یا تیتراژ فیلم یا سریال یا کارتون در هنگام دوبلاژ یا کپی یا پخش کاملاً حذف می‌شود. - **پخش موسیقی در برنامه‌های کودک و نوجوان:** علی‌رغم

استفاده برنامه‌سازان برنامه‌کودکان و نوجوانان از قطعات آهنگین، موسیقی، سرود و ترانه در برنامه‌های خاص این گروه سنی، ملاک و ضابطه مشخصی برای استفاده از موسیقی در این برنامه‌ها وجود ندارد. به عنوان مثال موسیقی کودک در برخی از برنامه‌ها تأثیرات سوء زیادی در درازمدت به‌همراه خواهد داشت؛ موسیقی‌های سینتی‌سایزری استفاده‌شده در برنامه‌هایی نظیر رنگین کمان (شبکه

بلافاصله اینسرت پخش می‌شود اما در برخی از مواقع همین شبکه به مناسبت‌های مختلف از نوازندگان دعوت می‌نماید در مقابل دوربین به اجرای موسیقی بپردازند که البته معمولاً در اینگونه موارد سازها در لانگ‌شات دیده می‌شوند.

جالب‌تر این است که اعمال این ضوابط از سوی واحدهای نظارتی و مدیریتی از تهیه‌کننده‌ای به تهیه‌کننده دیگر فرق می‌کند و در مورد تهیه‌کنندگان مختلف تصمیمات متفاوتی نیز اتخاذ می‌شود.

اگر چه اغلب مراجع معظم تقلید در رساله توضیح المسائل خود اشاره‌ای به ممنوعیت پخش تصاویر سازها در تلویزیون نداشته‌اند اما برخی از ایشان در پاسخ به استفتائات نمایش آنها را در سیمای جمهوری اسلامی ایران جایز ندانسته و در این میان تمایزی میان نوع سازها قائل نشده‌اند. (با وجود این سازهایی نظیر نی - در مناسبت‌های مذهبی، خصوصاً وفیات و

۵ سیما) و یا موسیقی‌های بازسازی‌شده برنامه فیتیله (شبکه ۲ سیما) را که نه ملودی کودکان دارند و نه سازهای کودکانه در آن مورد استفاده قرار گرفته‌اند را می‌توان از آن جمله برشمرد.

- موسیقی متن و تیتراژ: موسیقی متن و تیتراژ آغازین و پایانی فیلم‌ها و سریال‌های تلویزیونی تولید داخلی نیز از جمله بحث‌برانگیزترین مسائل برنامه‌سازی تلویزیونی هستند. «کار یک آهنگساز فیلم از بسیاری جهات همتای مصنفی است که به خلق یک سمفونی همت گمارده است. او نمی‌تواند و نباید کمتر از یک موسیقیدان بزرگ و آگاه به اثرش توجه نشان دهد. اگر یک آهنگساز کلاسیک در صدد خلق ملودی غنی و تکنیک خلل‌ناپذیر است، یک آهنگساز فیلم علاوه بر این باید به ماهیت حوادث و رویدادهای فیلم بیندیشد. اما دستمایه و پایه اصلی کار او در وهله اول و بیش از هر چیز تصویری است که ذهن

موسیقی فاصله به موسیقی‌ای گفته می‌شود که به منظور گذشت زمان، ایجاد فاصله و امکان استراحت ذهن شنونده بین دو صحنه یا دو مطلب منظور شود. این موسیقی ممکن است نقش کمتری در ایجاد حالتی خاص داشته باشد و صرفاً عمل جداسازی دو بخش گفتاری را انجام دهد.

کارگردان به آنها تجسم بخشیده است. او حتی می‌تواند ایده‌ها و افکاری را که به محدودیت تصویری گرفتارند و کارگردان قادر نیست آنها را با دوربین خود نشان دهد، در ذهن بیننده فیلم بیدار سازد. این کار خطیر هنگامی ارزش مسلم و محرز خود را بازمی‌یابد که پیوسته در خاطر داشته باشیم که حضور یک تصویر زنده در مقابل دیدگان تماشاگر چنان توجه او را به خود معطوف می‌گرداند که راهیابی هر پندار و عقیده دیگری از طریق مدیوم متضاد با «فن تصویر» با اشکالی بزرگ مواجه خواهد شد.» (زاهدی، ۱۳۷۶: ۲۹)

با این‌همه شاهد خیزش موج جدیدی از آهنگ‌ها و ترانه‌ها در متن یا آغاز و انجام سریال‌ها و فیلم‌های تولید داخلی در تلویزیون هستیم که کمتر به ظرافت فوق‌الذکر در آن توجه شده است.

در این زمینه دو نکته حائز اهمیت وجود دارد: نخست اینکه اغلب این موسیقی‌ها در قالب پاپ ایرانی ساخته می‌شوند که همین امر در درازمدت بر ذائقه مخاطب تأثیر خواهد گذاشت و شاید به‌نوعی ذائقه‌ها را از موسیقی سنتی به موسیقی پاپ ایرانی و از موسیقی پاپ ایرانی به پاپ غربی متمایل خواهد کرد. البته

در میان انبوه آثاری از این دست، استثنائاتی نیز به چشم می‌خورد، مثل موسیقی و تیتراژ آغازین سریال **امام علی (ع)** ساخته فرهاد فخرالدینی که در آن حتی گوشه‌های فراموش‌شده‌ای از دستگاه‌های موسیقی ایرانی به بهترین نحو مورد معرفی و استفاده قرار گرفته است. یا موسیقی متن سریال **زیر تیغ** ساخته حسین علیزاده که در آن از سازها و نواهای ایرانی با مهارت کامل جهت القاء احساس شخصیت‌های فیلم و روال کلی داستان استفاده شده است و یا موسیقی تیتراژ و متن سریال **شب دهم** که برگرفته از موسیقی تعزیه در کشورمان است و در انتها با صدای علیرضا قربانی در تیتراژ پایانی سریال به اوج خود می‌رسد.

نکته دوم ورود این دسته از موسیقی‌ها به آرشو صدا و استفاده برنامه‌سازان رادیو از این موسیقی‌ها به عنوان موسیقی‌های فاصله یا حالت یا آرم (به شرحی که در ادامه به آن خواهیم پرداخت) است که خود بر تکرار قطعات و تأثیرات پیش گفته آن در تغییر ذائقه مخاطبان خواهد افزود.

ج- چالش‌های پیش روی برنامه‌سازان رادیویی

جایگاه موسیقی در رادیو با موسیقی در تلویزیون متفاوت است. اگر موسیقی در تلویزیون جهت آراستن تصاویر و القاء احساس مضاعف در صحنه‌ای از یک فیلم یا سریال مورد استفاده قرار می‌گیرد، موسیقی - سازی و آوازی - در رادیو جزء اصلی عناصر سازنده یک برنامه به‌شمار می‌رود، به‌نحوی که حذف آن از رادیو ممکن نیست.

عناصر برنامه‌ای در رادیو عبارتند از: موسیقی، کلام، افکت و سکوت که بسیار محدودتر از تلویزیون است. از این رو ساخت برنامه رادیویی علاوه بر داشتن هنر نیازمند آگاهی و مهارت مضاعف برنامه‌ساز در استفاده صحیح از این عناصر نیز می‌باشد و در این مسیر چالش‌های پیش روی برنامه‌سازان رادیو در امر موسیقی بر محدودیت‌های این گروه از سازندگان برنامه می‌افزاید. اهم این محدودیت‌های چالش‌زا عبارتند از:

- **موسیقی فاصله:** موسیقی فاصله به موسیقی‌ای گفته می‌شود که به منظور گذشت زمان، ایجاد فاصله و امکان استراحت ذهن شنونده بین دو صحنه یا دو مطلب منظور شود. این موسیقی ممکن است نقش کمتری در ایجاد حالتی خاص داشته باشد و صرفاً عمل جداسازی دو بخش گفتاری را انجام دهد.

موسیقی فاصله باید با زبان متن، ریتم و کیفیت گفتار، حال و هوا و خصایص جغرافیایی و تاریخی مستفاد از متن هماهنگی و همخوانی داشته باشد. (برخوردار، ۱۳۸۱: ۱۳۵)

موسیقی فاصله علاوه بر اینکه از مهمترین نوع موسیقی کاربردی در برنامه‌های رادیویی به‌شمار می‌رود، در عین حال بیشترین میزان استفاده را در طول پخش برنامه‌های شبکه‌های مختلف دارا می‌باشد. جالب اینجاست در حالی که برنامه‌سازان رادیو به شدت به این نوع از موسیقی نیازمندند منابعی که بتوان

از آن برای تأمین این نیاز استفاده کرد به همان اندازه کمیاب است. از این رو تنوع قطعات موسیقی فاصله در برنامه‌های مختلف شبکه‌های رادیویی کاهش یافته و همین امر بر مشکلات برنامه‌سازی می‌افزاید.

- موسیقی حالت: همان‌طور که از ترکیب دو کلمه «موسیقی» و «حالت» برمی‌آید، خصایص و حالات و شخصیت مفاهیم و وقایعی را که در متن گفتار درج شده است مجسم می‌کند و به یاری تخیل برای القای سریع‌تر مفاهیم موجود در متن می‌شتابد

موسیقی و سرود سازمان صداوسیما به‌عنوان متولی ساخت موسیقی، بیشترین هم‌خود را در جهت موسیقی باکلام و صدور مجوز برای تولید شعر و موسیقی صرف کرده است و این امر نیازهای برنامه‌سازان رادیو را در استفاده از موسیقی‌های فاصله و حالت برآورده نمی‌سازد.

در حالی که برخی از آمار از استفاده ۱۷۶ ساعته رادیویی‌ها در طول ۲۴ ساعت از موسیقی در سال ۱۳۸۰ حکایت می‌نماید، مرکز موسیقی سازمان میزان تولید خود را ۱۴۱ ساعت در همان

اگر موسیقی در تلویزیون جهت آراستن تصاویر و القاء احساس مضاعف در صحنه‌ای از یک فیلم یا سریال مورد استفاده قرار می‌گیرد، موسیقی- سازی و آوازی- در رادیو جزء اصلی عناصر سازنده یک برنامه به‌شمار می‌رود، به‌نحوی که حذف آن از رادیو ممکن نیست.

(همان: ۱۳۶). از آنجایی که تخیل‌انگیزی یکی از اساسی‌ترین مزایای رسانه رادیوست، استفاده از موسیقی حالت نیز از مهمترین انواع موسیقی رادیویی به‌شمار می‌رود. اما طبعاً ساخت موسیقی حالت برای تمام متون رادیویی امکان‌پذیر نیست. برای متون خاص مشکلات مالی فراوانی این رسانه عملاً ساخت موسیقی حالت را ناممکن یا بعید می‌نماید، بنابراین تهیه‌کنندگان رادیو مجبورند از موسیقی‌های موجود در آرشیو برای این منظور استفاده نمایند که همچون مورد قبل بر محدودیت‌های برنامه‌سازی از حیث تنوع و قدرت مانور برنامه‌ساز می‌افزاید.

- تعداد تولیدات موسیقی مرکز موسیقی و سرود سازمان مرکز

سال اعلام کرده است که عمده آنها موسیقی باکلام است که برخی از آنها برای موسیقی فاصله و حالت هم مناسب نیست. نگاهی به جدول ذیل که از بولتن «گزارش‌های فرهنگی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی» (شماره ۱۷ و ۱۸) در سال ۱۳۸۲ استخراج شده است، عمق این مشکل را نشان می‌دهد: همان‌گونه که در این جدول دیده می‌شود، توجه به دو خانه آخر جدول نشان می‌دهد که میزان تولید موسیقی در سال‌های ۱۳۷۹ و ۱۳۸۰ در مرکز موسیقی و سرود سازمان صداوسیما از میزان مورد نیاز برنامه‌سازان رادیو در یک روز نیز کمتر است. با علم به آنکه منابع موسیقی مجاز در بازار نیز اندک است

و برخی از تولیدات موسیقی دارای مجوز وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی در سازمان صدا و سیما غیرقابل پخش می‌باشند، مشکلات فراروی برنامه‌سازان رادیویی در استفاده از این عنصر مهم برنامه‌سازی دو چندان می‌نماید.

- گزارش‌های مرکز نظارت: مرکز نظارت سازمان صدا و سیما با نظارت مستمر بر فعالیت شبکه‌های مختلف رادیویی به طور سیستماتیک به دنبال کنترل موسیقی‌های استفاده‌شده در رادیو به ویژه موسیقی‌های باکلام و مطابقت آن با مجوزهای صادره از مرکز موسیقی سازمان می‌باشد و بدون در نظر گرفتن محدودیت‌های پیش گفته مطابق شرح وظایف خود عمل می‌نماید و این امر زمینه بروز چالش‌هایی در برنامه‌سازی رادیویی را فراهم می‌نماید. (رجوع شود به گزارشات مرکز نظارت سازمان در خصوص پخش موسیقی در برنامه‌های شبکه‌های مختلف در سال‌های ۱۳۸۶-۱۳۸۴)

- استفاده از موسیقی در برنامه‌های خاص: در بند یازدهم از

مورد مسائل شرعی را تداعی می‌کند. جالب آنکه این استفاده ابزاری از موسیقی‌های مبتدل در بین برنامه‌سازان رادیو چالشی از جنس دیگر را هم برمی‌انگیزاند؛ به این معنا که عده‌ای معتقدند که حالا که آن برنامه‌ساز در برنامه خود از این موسیقی استفاده کرد من نیز می‌توانم از آن استفاده نمایم. این در حالی است که عموم مراجع و علمای دین حتی آنان که بر حرمت ذاتی موسیقی معتقدند بر حرمت این نوع از موسیقی اتفاق نظر دارند.

مقام معظم رهبری در این باره می‌فرماید: «چیزی که از نظر عرف موسیقی لهوی مناسب با مجالس لهو و معصیت محسوب شود به طور مطلق حرام است و در این مورد فرقی بین موسیقی ایرانی و موسیقی سنتی و غیر آن نیست.» (نوری، ۱۳۸۵: ۵۶)

- ضوابط درون شبکه‌ای درباره پخش موسیقی: تعاریف مختلف شبکه‌ای در صدا و سیما عملکرد آنها باعث شده است برخی از قطعات موسیقی در شبکه‌ای قابل پخش و در شبکه دیگر غیرقابل پخش اعلام شود که این امر اگر چه تابع منطقی

سال تولید	میزان تولید برنامه های رادیویی	میزان پخش برنامه های رادیویی	میزان تقریبی پخش موسیقی سالانه در رادیو	میزان تقریبی پخش موسیقی روزانه در رادیو	میزان تولیدات موسیقی
۱۳۷۹	۱۸۲۵۵۳ ساعت	۱۹۲۵۵۴ ساعت	۶۴۱۴۸ ساعت	۱۷۵ ساعت	۱۲۸ ساعت
۱۳۸۰	۱۶۴۹۵۲ ساعت	۱۹۲۵۵۴ ساعت	۶۴۴۳۷ ساعت	۱۷۶ ساعت	۱۴۱ ساعت

سیاست‌ها و ضوابط موسیقی سازمان آمده است: «موسیقی‌هایی که تداعی‌کننده موسیقی‌های لهوی و مبتدل گذشته است، به خصوص اگر موسیقی دوران ستم‌شاهی باشد نباید در برنامه‌ها استفاده گردد، مگر به ضرورت پرداخت شخصیت‌های منفی که می‌بایست در برنامه‌ها با حداقل ممکن استفاده شود.» (بند ۱۱-۷)

۱-۷ از اصول سیاست‌های موسیقی سازمان شرط اضافه‌شده به آخر این بند، دست برخی از برنامه‌سازان به خصوص برنامه‌سازان برنامه‌های سرگرمی و تفریحی را برای استفاده از ملودی‌های لهوی و مبتدل باز گذاشته است و در برخی از برنامه‌ها از موسیقی بی‌کلام ترانه‌های قبل از انقلاب و یا لس-آنجلسی امروز استفاده می‌شود. در بعضی از برنامه‌های سرگرمی و تفریحی نظیر جمعه ایرانی، (شبکه ایران) گاهی اوقات از این ترانه‌ها با دستکاری اشعار آن جهت مقاصدی نظیر وصف شادی و شعفر در فصل بهار یا اعیاد و یا هجو مقامات رژیم صهیونیستی، آمریکا و... استفاده می‌شود که نوعی دوگانگی در

خاص است اما در اجرا، برنامه‌سازان را دچار سردرگمی استفاده از این قطعات موسیقی می‌نماید (به خصوص که برخی از ایشان علاوه بر ساخت برنامه در شبکه خودشان در رادیو پیام نیز برنامه پخش می‌کنند). همین امر باعث چالش مستمر میان واحدهای نظارتی و ارزیابی برنامه‌ها با واحدهای تولیدی می‌شود.

- گسترده‌گی بحث غنا: شبکه‌های معارف و قرآن که پخش موسیقی سازی را در دستور کار برنامه‌های خویش ندارند، نمی‌توانند از ظرفیت موجود در زمینه غنا در امان باشند؛ چرا که غنا ممکن است در موسیقی آوازی که در قالب توشیح، ابتهال، نوحه، مداحی و حتی مراثی است، وجود داشته باشد که به اعتقاد اکثر علماء شیعه حرمت آن در این گونه موارد نیز باقی است. همانطور که امام خمینی (ره) در تحریرالوسیله فرمودند: فرقی میان کاربرد آن در سخن حق از قبیل قرائت و دعا و مرثیه نیست، مرحوم آیت الله خویی نیز گفته‌اند در حرمت آن «غنا» فرقی میان قرائت و دعا و رثا و غیر آنها نیست (فضلی، ۱۳۸۵: ۱۰۹).

شرط اضافه‌شده به آخر این بند، دست برخی از برنامه‌سازان به خصوص برنامه‌سازان برنامه‌های سرگرمی و تفریحی را برای استفاده از ملودی‌های لهوی و مبتدل باز گذاشته است و در برخی از برنامه‌ها از موسیقی بی‌کلام ترانه‌های قبل از انقلاب و یا لس-آنجلسی امروز استفاده می‌شود. در بعضی از برنامه‌های سرگرمی و تفریحی نظیر جمعه ایرانی، (شبکه ایران) گاهی اوقات از این ترانه‌ها با دستکاری اشعار آن جهت مقاصدی نظیر وصف شادی و شعفر در فصل بهار یا اعیاد و یا هجو مقامات رژیم صهیونیستی، آمریکا و... استفاده می‌شود که نوعی دوگانگی در

بنابراین این چالش بالقوه در برابر برنامه‌سازان رادیو نیز وجود دارد.

بدیهی است چالش‌های پیش روی برنامه‌سازان رادیویی و تلویزیونی در مواردی که برشمردیم خلاصه نمی‌شود و می‌توان به هریک از این لیست‌ها موارد دیگری را نیز افزود. اما در هرحال، به نظر می‌رسد بسیاری از این چالش‌ها اگر نگوییم بیش از آنکه به جنبه‌های فقهی مربوط باشد لاف‌ل به همان اندازه به تصمیمات مدیریتی سازمان وابسته است.

تصمیماتی که بر حسب اختیار مدیران شبکه‌ها، گروه‌های برنامه‌ساز و... در باره موسیقی در برنامه‌سازی رادیویی و تلویزیونی گرفته و اجرا می‌شود گاهی اوقات از شبکه‌ای به شبکه دیگر، یا از برنامه‌ای به برنامه دیگر وحتى از تهیه‌کننده‌ای به تهیه‌کننده دیگر فرق می‌کند.

با این تفصیل به نظر می‌رسد برای کاهش چالش‌های موجود در استفاده از موسیقی در برنامه‌سازی رادیویی و تلویزیونی در رسانه ملی باید در امر آموزش برنامه‌سازان و مدیران گروه‌های

چیزی که از نظر عرف موسیقی لهوی مناسب با مجالس لهو و معصیت محسوب شود به طور مطلق حرام است و در این مورد فرقی بین موسیقی ایرانی و موسیقی سنتی و غیر آن نیست.

برنامه‌ساز و سایر مشاغل نظارتی و تولیدی مربوط اهتمام ویژه‌ای مبذول داشت.

در حال حاضر آموزش‌های موسیقی موجود در دوره‌های مختلف آموزشی سازمان تنها مشتمل بر مبانی هنری و فنی موسیقی است، در حالی که باید جنبه‌های مختلف فقهی، فرهنگی و اجتماعی مسئله نیز - در حدی که قدرت تشخیص این گروه را افزایش دهد - در دستور کار آموزش سازمان قرار گیرد. همچنین جهت رفع نواقص موجود در ضوابط و سیاست‌های مدون پخش موسیقی در صداوسیما پیشنهاد می‌شود در بازنگری مجدد این دستورالعمل‌ها از وجود کارشناسان خبره حوزه‌های مختلف دینی، فرهنگی و اجتماعی و همچنین برنامه‌سازی رادیویی و تلویزیونی استفاده شود.

منابع:

- «اهداف، محورها، اولویت‌ها و سیاست‌های تولید، تأمین و پخش سال ۱۳۸۴ - مرکز طرح و برنامه‌ریزی معاونت تحقیقات و برنامه‌ریزی سازمان صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران.
- «بولتن گزارش‌های فرهنگی کشور، شماره‌های ۱۷ و ۱۸، پژوهشگاه فرهنگ و هنر و ارتباطات، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی (۱۳۸۲) تهران.
- برخوردار، ایرج (۱۳۸۱) اصول تهیه برنامه‌های رادیویی، تهران: اداره کل تحقیق و توسعه صدا
- برکشلی، مهدی (۱۳۵۵) اندیشه‌های علمی فارابی درباره موسیقی: پژوهشگاه موسیقی‌شناسی ایران
- جزیری، عبدالرحمن. الفقه علی المذاهب الاربعه، ج ۲ حضرت آیت الله خامنه‌ای، سیدعلی (۱۳۸۵) رساله اجوبه الاستفتائات. تهران: امیرکبیر
- زاهدی، تورج (۱۳۷۶) موسیقی فیلم. تهران: فرهادی
- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۳) لغت‌نامه ج ۱۳. تهران: دانشگاه تهران

- فضلی، عبدالهادی و معرفت، هادی، (۱۳۸۵) بررسی فقهی پدیده غنا، ماهیت و حکم آن، ترجمه مجتبی الهی خراسانی: مؤسسه بوستان کتاب
- کیانی، مجید، (۱۳۸۳) چگونگی پژوهش در موسیقی ایران: سروستان
- مختاری، رضا و صادقی، محسن (۱۳۷۷) غنا و موسیقی: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم
- مشکوة، سید حمید (۱۳۸۳) تأملی در فقه موسیقی. قم: مرکز پژوهش‌های اسلامی صداوسیما
- معلوف، لوئیس (۱۹۷۳) المنجد اللغه، بیروت: دارالمشرق
- نوری، محمد اسماعیل (۱۳۸۵) موسیقی و غنا از دیدگاه اسلام: مؤسسه بوستان کتاب قم
- هارمن، کارتر (۱۳۶۷) داستان هنر موسیقی، ترجمه فرهاد مؤمنی، تهران: بهجت

